

Benczes István – Rezessy Gergely

Kormányzás Európában, trendek és törésvonalak

ÖSSZEFOGLALÓ: Az integrációs folyamat mélyülésétől az indulás óta a tagállami szintű alkalmazkodást, illetve a nemzeti intézmények fejlődésének összehangolódását várta az Európai Unió. A tagállami szintű kormányzást empirikus módszerekkel vizsgáló tanulmányunk azonban arra mutat rá, hogy ez a várakozás az esetek egy jelentős részében illúziónak bizonyult. Az elmúlt egy évtized egyik jellemző tanulsága ugyanis éppen az, hogy a kormányzás minősége annak ellenére romlott több tagországban is, hogy erre az időszakra esett a minden korábbinál mélyebb integrációt megvalósító euróbevezetés. Ez pedig azt vetítheti előre, hogy – legalábbis a jelenlegi tagokkal – reménytelen egy sikeres európai szintű egységes kormányzási rend kialakítása. A mélyen gyökerező különbségek hatással vannak arra, hogy egy ország képes-e együtt haladni a többiekkel és képes-e a makrogazdasági teljesítményben konvergenciát felmutatni. E konvergencia hiánya nem csak az egyes tagállamokat teszi sebezhetővé, hanem az eurózóna egészét veszélyezteti.*

KULCSSZAVAK: kormányzás, euró, konvergencia, klaszterelemzés

JEL-KÓD: O52, P51

Az európai gazdasági kormányzás jövőjéről szóló viták fókuszában az Európai Unió, illetve szűkebben a Gazdasági és Monetáris Unió intézmény- és szabályrendszerének újragondolása áll. E folyamat eredményének tekinthető a Stabilitási és Növekedési Egyezmény újabb reformja, az EU új állandó kimentési alapjának, az Európai Stabilitási Mechanizmusnak az életre keltése, valamint a „GMU stabilitásáról, koordinálásról és kormányzásáról” szóló kormányközi szerződés aláírása is. Ebbe a sorba illeszkedik az egységes európai bankfelügyeleti rendszer kiépítése, valamint az Európai Központi Bank feladatainak kiterjesztése.

Levelezési e-cím: istvan.benczes@uni-corvinus.hu

* A szerzők köszönik Csaba László, Magas István, Muraközy László, Palánkai Tibor, Rácz Margit és Sugár András e cikk korábbi változataihoz fűzött segítő észrevételeit, hozzászólásait. A tanulmányban megfogalmazottak azonban saját véleményt tükröznek és az esetleges hibákért csakis a szerzőket terheli felelősség.

Ezen előremutató, az európai gazdasági kormányzás egészét újraformáló lépések feltételezik, hogy rendelkezésre áll a kellő kapacitás, szakértelem és legfőképpen politikai elköteleződés mind a nemzetek feletti szintet megjelenítő EU-intézményekben, mind pedig tagállami szinten. Tanulmányunk azonban arra világít rá, hogy miközben államok egy csoportja valóban magas színvonalú és folyamatosan javuló nemzeti kormányzással bír, addig egy másik, jellemzően a perifériaországokra szűkített csoportja a kormányzási minőség erőzójával kénytelen szembesülni. Felmerül ezért a kérdés: sikerre vihető-e a jelenlegi feltételek mellett a minden tagállamra kiterjedő és azok pontos normakövető magatartását feltételező EU, illetve GMU gazdasági kormányzási reform.

Az EU gyakorlatában a kezdetektől fogva egyfajta távolságtartás érvényesült a nemzeti szintű kormányzás minőségét illetően. A Közösség – összhangban a szubszidiaritás elvével – kifejezetten az uniós szintű reformokra koncentrált, azt remélve, hogy a nagyléptékű

és rendszerszintű reformok előbb-utóbb tagállami szinten is éreztetik hatásukat. Az EU az integráció mélyülésétől egyben a tagállamok folyamatos alkalmazkodását is remélte. A tapasztalatok alapján azonban ez a várakozás az esetek egy jelentős részében illúzióknak bizonyult. Az elmúlt egy évtized egyik jellemző tanulsága ugyanis éppen az, hogy a kormányzás minősége annak ellenére romlott több tagországban is, hogy erre az időszakra esett a minden korábbinál mélyebb integrációt megvalósító euróbevezetés. Ez pedig azt vetítheti előre, hogy – legalábbis a jelenlegi tagokkal és a jelenlegi uniós kormányzási rendszerben – reménytelen sikeres európai szintű egységes kormányzási rend kialakítása olyan közösségben, amelyben a részt vevő tagállamok nemzeti szintű kormányzása jelentős mértékben eltér egymástól. A mélyen gyökerező különbségek hatással vannak arra, hogy egy ország képes-e együtt haladni a többiekkel és képes-e a makrogazdasági teljesítményben konvergenciát felmutatni. E konvergencia hiánya ugyanis nemcsak az egyes tagállamokat teszi sebezhetővé, hanem az eurózóna egészét veszélyezteti.

A tanulmány célja, hogy kimutassa azokat a vélt vagy valós törésvonalakat, amelyek Európa országai között a kormányzás minőségében meghúzódnak, és amelyek mind merevbbnek, áthatolhatatlanabbnak tűnnek. Klaszterelemzéssel végzett vizsgálataink egyértelműen cáfolják azt a népszerű megközelítést, miszerint az eurózóna tagállamai egyfelől, illetve a kívül maradtak másfelől, egy többsébes Európa két szintjét alkotnák. Ahogy azt sem sikerült egyértelműen megerősítenünk, miszerint a GMU-tagság automatikusan erősítené a tagok közötti konvergenciát – akár a kormányzati rendszerek minősége, akár pedig a fejlettség alakulása tekintetében. Mindebből azonban nem következik, hogy az egységes valuta bevezetése kudarc történet volna, vagy hogy az euróra való átállás rontana egy állam kormányzási minőségén.

A bevezetőt követően a tanulmány második része a kormányzás (*governance*) különféle, bár egymásnak nem feltétlenül ellentmondó koncepcióit mutatja be. A harmadik rész a kormányzás minőségének mérésére felhasznált adatbázisokat, illetve mutatókat szemlélteti. A negyedik rész a főkomponens-elemzéssel végzett rangsorolásunk tanulságait ismerteti. Az ötödik rész a kormányzás eltérő minősége alapján jelöli ki klaszterelemzés alkalmazásával azokat a törésvonalakat, amelyek mentén az egyes államok többé-kevésbé homogén csoportokba sorolhatók. A hatodik és egyben záró rész az endogén OCA-elméletek részleges kudarcáról, valamint az eurózóna egységét veszélyeztető intézményi válságról és a GMU általunk lehetségesnek vélt reformjáról ír.

DEFINÍCIÓ ÉS MÉRÉS

A nemzeti szintű kormányzás meghatározása nem egységes és nem is létezik mindenki által elfogadott definíció. A koncepció tartalma kontextustól függően változik (ECOSOC, 2006).¹ Az ENSZ szakosított intézete, a UNDP például tágran, a társadalom egészére, valamint az interakciók minden szintjére kiterjesztve értelmezi a kormányzást (UNDP, 1997). Mindazon értékeket, politikákat és intézményeket a kormányzás részének tart, amelyek lehetővé teszik egy adott társadalom gazdasági, politikai és egyéb ügyeinek intézését. A kormányzás ezért annak a módja, ahogyan egy társadalom (tehát nem csak az állam) megszervezi magát (UNDP, 2007).

A Világbank egyik legkorábbi meghatározása – szemben az előző megközelítéssel – a kormányzást az államnak a gazdasági és társadalmi erőforrások felhasználásában játszott szerepére korlátozta (World Bank, 1992). Egy évtizeddel később a Világbank jelentősen kiterjesztette (és némileg át is értelmezte) a kormányzás koncepcióját. Eszerint a kormányzás

nem más, mint az állam azon képessége, hogy létrehozza és támogassa a piac működését szolgáló intézményeket (World Bank, 2002). A közvetlenül a globális pénzügyi és gazdasági válság kirobbanása előtt megjelent jelentésében a Világbank azonban szűkített az iménti meghatározáson és nem a piaci működés feltételeinek megteremtésére tette a hangsúlyt, hanem az államot alkotó egyének (a közszektor szereplői) és a hatalom viszonyára (World Bank, 2007). A kormányzás a Világbank felfogásában így mostanra azt a módot jelenti, ahogy a közintézmények, illetve maguk a közhivatalnokok megszerzik és gyakorolják a szükséges erőforrások elosztása feletti hatalmat.

Az Európai Unió kormányzás alatt azokat a szabályokat, intézményeket és magatartási normákat érti, amelyek hatással vannak a hatalomgyakorlás módjának európai (értsd: közösségi) szintjére, különös tekintettel a nyitottságra, a részvételre, az elszámoltathatóságra, a hatékonyságra és a koherenciára (European Commission, 2001).

Az egyik legismertebb értelmezés Kaufmannhoz és munkatársaihoz kötődik, akik kormányzáson „*azon tradíciók és intézmények összességét értik, amelyek által megvalósul a közhatalom gyakorlása*” (Kaufmann, Kraay és Mastruzzi, 2010, 5. oldal). A munkaközösség célja az volt, hogy a kormányzást mérhetővé és az így kapott eredményeket összevethetővé tegye.

Tanulmányunk, amely 30 európai állam kormányzásának minőségét állítja fókuszba, nagyban támaszkodik Kaufmann és szerzőtársai adatbázisára, az úgynevezett *World Governance Indicators-ra* (WGI).² A WGI nemzetállami szintre koncentrálva ad összehasonlítható értékeket a kormányzás hat dimenziójában, ezek:

- ① politikai részvétel és elszámoltathatóság;
- ② politikai stabilitás és erőszakmentesség;
- ③ kormányzati munka hatékonysága;
- ④ jogbiztonság;

⑤ szabályozási minőség; valamint

⑥ a korrupció visszafogásának, ellenőrzésének mértéke.

A világbanki adatbázis hasznosságát egyebek mellett az adja, hogy minden más forrásnál nagyobb országlefedettséggel bír és egyfajta összegzésnek is tekinthető a sokféle forrás átlagolásával. Átlagértékként sokkal inkább képes a kormányzás lényegi elemeit megragadni és annak mérhetőségét biztosítani, mint a különféle egyedi források. A becslt értékek hibahatárainak megadásával elismeri a mérésekben rejlő bizonyos fokú bizonytalanságot, de lehetővé teszi, hogy a mutatók térben és időben történő összehasonlításakor az egyes értékek közötti különbség szignifikanciája megragadható legyen (Kaufmann et al., 2007. 1. oldal).³ A mutatók további sajátosságai, hogy a gazdasági szereplőknek, illetve a háztartásoknak a kormányzásról alkotott véleményét (percepcióit) ragadják meg ahelyett, hogy a konkrét szabályozási rendszereket, így különösen az olyan objektívnek tartott és ténylegesen is megfigyelhető ismérveket, mint a törvényi, szervezeti és intézményi feltételeket próbálnák adekvát módon mérni. Az adatok nem a kormányzás bemeneti (*input*) értékeit adják meg, hanem a kormányzásról, annak minőségéről alkotott vélemények összegzéseként kimeneti (*output*) értékeként értelmezhetők.⁴

A WGI hat dimenziója mellett további négy adatforrás is felhasználásra került munkánk során:

⑦ a Transparency International közszektor korrupciós indexe;

⑧ a Freedom House politikai és polgári szabadságjogok indexe;

⑨ a Heritage Foundation gazdasági szabadság indexe; valamint

⑩ a World Economic Forum versenyképességi indexe.

A tizedik mutató kivételével ezek is szubjektív percepciókat, azaz a kormányzás kimeneti oldalát mérik.⁵

A gazdasági szabadság indexe és a versenyképességi index kifejezetten a gazdasági kormányzás minőségéről tájékoztatnak. Az Európai Unió mostani válsága kapcsán különösen fontos, hogy ez a dimenzió nyomatékosan megjelenjen. A versenyképesség beemelése azért is szükséges, mert a válság kapcsán kibontakozott közbeszéd egyik meghatározó iránya ezzel (pontosabban ennek hiányával) magyarázza a divergáló gazdasági teljesítményeket, illetve a válságból való kilábalás esélyét is elsősorban a versenyképesség javításában látja (lásd például Rácz, 2012; Török, 2012).

Mivel a tanulmány célja egyebek mellett a kormányzás minőségében beállott változások követése volt, ezért 2002. évi (az euró kézhöz vétele utáni első esztendő), illetve 2010. vagy 2011. évi adatokkal foglalkozik (vagyis amikor az eurózóna országai már majd egy évtizede használták az eurót és egyértelműen megmutatkozott a pénzügyi és gazdasági válság hatása).⁶

A kormányzás minőségének mérésére választott mutatók természetesen nem függetlenek egymástól – igaz ez az egyazon műhely által publikált WGI-re is. Ha például a kormányzati működés hatékonysága érdemben javul egy országban, akkor joggal feltételezhető, hogy a szabályozás minősége is javul, és a korrupció is visszaszorul.⁷ De az sem meglepő, ha mindezek hatására az adott ország versenyképessége is erősödik. Általánosságban elmondható, hogy ha egy ország valamely területen javít kormányzási pozícióján, akkor ez a változás érdemi hatással lehet magára a kormányzás egészére is, nem csak egy-egy dimenziójára (a mintába válogatott országok adatain végzett korrelációvizsgálat eredményei a függelékben található). A nagyon erős és szignifikáns kapcsolat az egyes mérőszámok között azt is mutatja, hogy a kormányzás minőségét tesztelni hivatott dimenziók (illetve az azokat megjelenítő változók) a kormányzás definíciójával és egymással is konzisztensek.

A kormányzás általunk meghatározott dimenziói között kimutatható igen erőteljes korreláció véleményünk szerint egyfajta általános intézményi fejlettségi szintre vezethető vissza. A 10 dimenzió kombinálásával (a tanulmányban alkalmazott főkomponens-elemzés révén) végső soron ez az általános intézményi fejlettség válik közvetetten mérhetővé.

EMPIRIKUS EREDMÉNYEK I.: A KORMÁNYZÁSI MINŐSÉG VÁLTOZÁSA

A monetáris unió megalkotói a közös pénz stabilitásának garanciáját egyebek mellett a csatlakozó országok nominális makrogazdasági mutatókban mért teljesítményének (úgy mint az infláció, a hosszú távú kamatláb, a költségvetési hiány vagy az államadósság) konvergenciájában látták. Nem számoltak ugyanakkor azzal, hogy a nominális mutatókban megvalósuló konvergencia koránt sem jelenti a tagállami kormányzás minőségének érdemi összehangolódását is. A tagállami szintű kormányzási minőség alakulásáról tájékoztat a 10 dimenzió felhasználásával végzett és főkomponens-elemzéssel létrehozott rangsor, amelynek eredményeit az 1. táblázat közli.⁸

Az 1. táblázat kormányzásminőségi rangsora nem különösebben meglepő. Az élmezőnyben a fejlett nyugat-európai államok találhatóak (függetlenül attól, hogy GMU- vagy akár EU-tagok-e). A középmezőnyben a 2004-ben csatlakozott államok foglalnak helyet, míg a leszakadók között a balkán országai és Ukrajna mellett Románia és Bulgária található. Ami eredményeink ismeretében talán újszerű lehet, az a változások iránya és nagysága. Két trend bontakozik ki az új évezredben. Egyfelől leszakadni látszik a fejlett nyugati (vagy mag-) országoktól a mind gyakrabban csak perifériaországokként hivatkozott négyes, azaz Spanyolország, Portugália, Olaszország és Görögország. Másfelől

A KORMÁNYZÁS MINŐSÉGI RANGSORA EURÓPÁBAN

Helyezés 2010–2011	Helyezés 2002	Változás	Ország	Főkomponens-érték 2002	Főkomponens-érték 2010–2011
1	3	+2	Svájc	1,19	1,34
2	2	0	Dánia	1,20	1,34
3	1	–2	Finnország	1,33	1,34
4	4	0	Svédország	1,11	1,26
5	5	0	Hollandia	1,10	1,11
6	7	+1	Norvégia	0,92	1,05
7	8	+1	Ausztria	0,86	0,88
8	9	+1	Németország	0,83	0,83
9	6	–3	Egyesült Királyság	0,95	0,81
10	10	0	Írország	0,83	0,79
11	11	0	Belgium	0,63	0,64
12	14	+2	Franciaország	0,27	0,45
13	15	+2	Észtország	0,09	0,29
14	12	–2	Spanyolország	0,40	0,00
15	19	+4	Csehország	–0,16	–0,02
16	13	–3	Portugália	0,33	–0,06
17	16	–1	Szlovénia	–0,03	–0,13
18	22	+4	Lengyelország	–0,44	–0,17
19	20	+3	Litvánia	–0,35	–0,21
20	24	+4	Szlovákia	–0,50	–0,29
21	17	–4	Magyarország	–0,04	–0,38
22	23	+1	Lettország	–0,49	–0,56
23	18	–5	Olaszország	–0,16	–0,61
24	26	+2	Horvátország	–1,14	–0,91
25	21	–4	Görögország	–0,38	–1,05
26	25	–1	Bulgária	–0,93	–1,08
27	27	0	Románia	–1,45	–1,11
28	28	0	Törökország	–1,71	–1,46
29	29	0	Albánia	–2,01	–1,59
30	30	0	Ukrajna	–2,26	–2,50

Megjegyzés: A főkomponens-elemzés alapján egyetlen komponens azonosítására nyílt lehetőség mind a két vizsgált időszakban. A komponens a 2002-es esztendőben a változók varianciájának 87,1 százalékát, míg a 2010–2011-es adatfelvétel változói varianciájának 83,7 százalékát magyarázta. Mivel az indexek – forrásuktól függően – más-más skálán adják meg a kormányzási minőség értékeit, ezért az összehasonlíthatóságot az úgynevezett Z-értékek használata biztosította. Az egyes indikátorok alapján újraszámolt adatok várható értéke 0, szórásuk pedig 1.

A helyezések változása természetesen csak azt jelöli, hogy a többiekhez képest adott ország miként teljesít(ett). Lehetséges, hogy úgy javít/ront a rangsorban egy ország, hogy ténylegesen nincs is változás a kormányzás minőségében (sőt esetleg úgy ront/javít pozícióján, hogy a kormányzás összesített mérőszáma javul/romlik a vizsgált időszakban).

Forrás: a World Bank (2011), TI (2012), Freedom House (2012), Heritage Foundation (2012) és a WEF (2012) alapján saját számítások

jelentős javulást mutat a volt szocialista tömb országainak legtöbbje.

A régi tagállamnak számító déli (vagy periféria-) országok egyértelműen rontottak 2002. évi teljesítményükön. Mélyebb adatelemzéssel kimutatható, hogy ez a kormányzati munka hatékonyságában érhető tetten leginkább. Romlott az amúgy sem túl magas szinten jegyzett közszolgáltatások minősége, valamint a közpolitika-formálás és -végrehajtás hatékonysága, illetve a kormányzati hitelesség. Erősödött a közszektor korrupciója. Olaszországban és Görögországban olyan drámai mértékű lett a hatalommal való visszaélés, hogy a politikai stabilitás is megrendült. A politikai stabilitás Spanyolországban is megbomlott: a válság éveire Albánia, illetve Görögország szintjét közelítette meg. Görögország Portugáliával egyetemben a szabályozás minőségében is nagyot esett vissza, vagyis jelentősen romlott a kormány és a közszektor azon képessége, hogy közpolitikái révén támogassa a magánszektor fejlődését. Nem meglepő módon a gazdasági szabadságban is visszaesés volt kimutatható a déli államokban.

Mindazonáltal a perifériaországok csoportján belül is jelentős a szóródás. Spanyolország és Portugália ugyan távolodott a magtól és mostanra inkább a jól teljesítő KKE-államokhoz sorolható (gyakorlatilag Csehországgal megegyező összértéket ért el a két állam), ám messze maguk mögött hagyják Olaszországot és Görögországot. Spanyolország ráadásul 2002-ben a kormányzati munka hatékonysága dimenzióban még a német vagy a belga szinten teljesített és összességében is megelőzte például Franciaországot. Görögország és Olaszország ugyanakkor teljesen leszakadt az EU „nyugati” tömbjétől és egyértelműen a KKE-régió alsó rétegeibe süllyedt le. Görögország kormányzása egy szinten áll Bulgáriával és Romániával, akikkel gyakorlatilag holtversenyben áll a kormányzati rangsor 24–27. helyén. Holott

2002-ben, amikor az ország bevezette az eurót, még olyan mára sikertörténetnek számító államokkal állt egy szinten a déli állam, mint például Lengyelország.

Külön figyelmet érdemel a válság kapcsán reflektorfénybe került Írország. Miközben a válsággal sújtott másik négy eurózóna tagállam jelentős pozícióvesztést volt kénytelen elszenvedni, addig Írország stabilan tartja a helyét és továbbra is a magországok szintjén teljesít, vagyis semmi nem indokolja Írország perifériás besorolását. A kormányzás minősége nem hogy nem romlott a vizsgált időszakban, de a korrupció elleni harcban kifejezetten sikeresnek bizonyult az ország. Talán az sem véletlen, hogy a válságból való kilábalás jelei is itt mutatkoztak meg a legmarkánsabban. Írország számára a legnagyobb kihívást versenyképességének újbóli helyreállítása jelenti, ami nem választható el pénzügyi közvetítőrendszerének megerősítésétől sem.

Pozitív irányú helyváltoztatást valósított meg ugyanakkor az EU-hoz 2004-ben csatlakozott új tagállamok legtöbbje, nem ritkán 3–4. helyezést is javítva a korábbi teljesítményekhez képest. Ezek az országok viszonylag hátulról (mélyről) indultak és mind az EU-csatlakozás előtt, mind pedig azután jelentős intézményi átalakuláson estek át. E mélyreható, a formális és informális intézményeket is érintő változások a kormányzás minden dimenzióját átfogták. Jellemző például, hogy a régió jól teljesítői mind javítottak a politikai szabadságjogok területén és ezzel mostanra gyakorlatilag a nyugati magországokkal megegyező értékekkel bírnak. De erősítettek a jogrend uralmán is és – eltérő mértékben ugyan, de – jelentősen visszaszorították a korrupciót.

A jelentős mértékű javulás következtében Csehország és Észtország mostanra megközelítette a nyugati fejlett államok táborát és minden esélyük megvan arra, hogy mielőbb integrálódjanak abba. Mind a két állam javított

az összes, általunk mért dimenzióban. Csehország komoly eredményeket ért el a korrupció visszaszorításában és a gazdasági szabadság előmozdításban, míg Észtország a jogrend és a kormányzati hatékonyságban javított kiugróan. Észtország gyakorlatilag alig marad el Franciaország kormányzati teljesítményétől.

Szlovákia az egyik legdinamikusabban javuló országnak bizonyult az elmúlt tíz esztendőben. Amellett, hogy alig egy évtized alatt jó 50 százalékkal növelte összgazdasági teljesítményét (2011-ben 20 760 dollár volt az egy főre jutó GDP az országban), a kormányzás legtöbb dimenziójában is igen erőteljes fordulatra volt képes északi szomszédunk. Különösen igaz ez a kormányzati munka hatékonyságára, a jogrend uralmára és a korrupció visszaszorítására. A javulás természetesen annak is köszönhető, hogy viszonylag rossz pozícióban nyitotta a kétezres éveket Szlovákia: csak 24. volt a 30 ország rangsorában, azaz az albán–török–ukrán hármas mellett csak Bulgáriát, Horvátországot és Romániát sikerült akkor megelőznie és így a 2004-es bővítés alkalmával az akkori EU leggyengébben teljesítő országának számított.⁹

Lengyelország annyiban unikális, hogy a térség más országaival szemben a legerősebb javulást a politikai stabilitásban érte el, ami elsősorban a kormányzati ciklusok hosszabbodásában és kiszámíthatóbbá válásában, illetve a fragmentált pártrendszer koncentráltabbá válásában nyilvánult meg (Kozenkow, 2012). A cseh–lengyel–szlovák erősödés különös jelentőséget nyer azért, hogy a visegrádi tömb országaiként mostanra megelőzik azt a Magyarországot, amely 2002-ben még a visegrádi négyek éllovasának számított.

A KKE-i régió országaitól eltérő trend bontakozott ki ugyanakkor Magyarországon. 2002. évi 17. helyezéssel a magyar kormányzás Észtország, Szlovénia és Csehország színvonalán állt és már akkor is maga mögött tudhatta nemcsak Görögországot, ha-

nem Olaszországot is. Alig egy évtized alatt azonban 4 helyezést esett vissza saját korábbi pozíciójához képest, így Csehországtól vagy Észtországtól, amelyek magukhoz képest javítottak, immár 7–8 helyezés választja el. Az ország most olyan színvonalon teljesít, ahogyan a nagyot javító Szlovákia vagy a Balti-államok leggyengébbje, Lettország. Magyarországon a 10 dimenzió egyikében sem sikerült még csak szinten tartani sem a kormányzati teljesítményt a vizsgált időszakban. Így történhetett, hogy a KKE-i régióban majdnem egyedülként rontott hazánk a politikai stabilitás és szabadságjogok terén is. Nyilván ettől nem függetlenül a korrupció és a kormányzati munka hatékonysága dimenziókban szenvedett el nagyobb mértékű visszaesést az ország.

EMPIRIKUS EREDMÉNYEK II: TÖRÉSVONALAK EURÓPÁBAN

Az adatbázis összeállításával lehetőség nyílt klaszterelemzés elvégzésére, ami többféle távolságmérték és csoportképzési módszer felhasználásával készült. (Az eredmények e módszerek összegzésésként értelmezhetők.) Amíg a 2002-ben mért adatok alapján végzett klaszterelemzések többé-kevésbé megerősítették azt a hármas felosztást, amely a 30 országot (1) vezető nyugati fejlett államokra, (2) 2004-ben csatlakozott új, KKE-tagállamokra, valamint (3) a főként a Balkán országait felölelő sereghajtó államokra osztotta, addig a válság okafogyottá és meghaladottá tette ezt a – jellemzően földrajzi és fejlettségi alapon kialakított – korábbi felosztást. A csoportok fellazultak, átjárhatóvá váltak, az „új tagállamok” besorolás például a korábbi formájában már nem is indokolt, helyesebb ezt az országghalmazt „konvergálóknak” hívni. A 2010–2011. évi adatokon végzett klaszterelemzés alapján készült a 2. táblázat.

KORMÁNYZÁSI KLASZTEREK EURÓPÁBAN (2010–2011)

Nyugati fejlett államok			Konvergáló csoportja			A „Balkán”	
Északi tömb	EU-mag	EU-mag+	Éllovasok	Konvergáló-mag	Törekvők	Nyugat-Balkán	Kelet-Balkán
Dánia	Ausztria	Nagy-Britannia	Észtország	←Csehország	Lettország	Horvátország	Albánia
Finnország	Belgium	Lengyelország	Románia	Törökország
Svédország	Németország	Írország→	Spanyolország	Szlovákia	Olaszország→	Bulgária
Hollandia	Litvánia	Ukrajna
.....	←Norvégia	Franciaország→	Görögország
Svájc	Portugália
.....	Szlovénia
.....	Magyarország

Megjegyzés: Az összefoglaló táblázat a különféle távolságmérték és csoportképzési módszerek egyfajta összegzésének tekinthető. Az elnevezések nem szükségszerűen földrajzi fogalmakat takarnak. A nyilak az adott ország mozgási irányára utalnak (gyakorlatilag azt jelentik, hogy az elemzés időnként a szomszédos klaszterekbe sorolja a vizsgált államot).

Forrás: a World Bank (2011), TI (2012), Freedom House (2012), Heritage Foundation (2012) és WEF (2012) alapján saját számítások

A nyugati fejlett államok táborán belül számos törésvonal húzódik, amit a válság egyértelműsített. Dánia, Finnország és Svédország (nevezük őket a továbbiakban északi csoportnak) elkülönülése a klaszterelemzés általunk használt összes módszerével igazolható. Hozzájuk csatlakozik Hollandia és a nem EU-tag Svájc. A vizsgált 30 ország egyik legstabilabb csoportját alkotja eme öt állam.

A nyugati fejlett államok átfogó blokkján belül a magországok csoportja ugyan létező és jól elkülöníthető más egységektől, de a várható képest valamelyest más leosztással. Hollandia például az északi államokhoz áll közelebb. De maga a magcsoport sem egységes, több részre tagolódik. Legbelül egy, három tagúra szűkült társaság található: Ausztria, Belgium és Németország. A tágabb magcsoport tagja még Nagy-Britannia és a válság ellenére idetartozik továbbra is Írország. Érdekes ugyanakkor, hogy míg 2002-ben Írország és Nagy-Britannia nagyon szorosan kapcsolódtak egymáshoz (sőt nem ritkán Spanyolország is a brit–ír csa-

pat tagjává vált), addig a válság hatására ez a szoros kapcsolat megszűnt és nem egy esetben Észtországgal párosította az íreket a klaszterelemzés. Mindezek okán elmondható, hogy Írországot semmi esetre sem indokolt a perifériához sorolni – használjunk bármilyen meghatározást is a perifériára.¹⁰

Franciaország, az integráció egyik motorja, csak a tágan értelmezett magcsoportba sorolódik, a szűk klubnak nem tagja. Ugyanakkor a klaszterelemzés és a főkomponens-elemzéssel készített rangsor is azt mutatja, hogy a vizsgált időszakban Franciaország közeledett a magországok csoportjához, miközben eltávolodott Spanyolországtól és Portugáliától, amelyekkel a válság előtt leginkább szomszédos volt. Ez a változás annak tudható be, hogy az utóbbi két ország rontott kormányzási minőségén, míg Franciaország javítani tudott. Érdeemes megjegyezni azonban, hogy az 1. táblázat tanulsága szerint Franciaország ugyan a javítók táborába tartozik, de ezzel is csak se-reghajtó a nyugati fejlett államok között.

A klaszterelemzés azt is megerősítette, hogy a görög–olasz–portugál–spanyol négyes a válság következtében már nem része sem a szűkebb magnak, sem pedig a szélesebb nyugati fejlett tömbnek. Ez elsősorban Spanyolországnál jelent komoly változást, amely 2002-ben még a szélesebben értelmezett mag tagja volt. Mostanra pedig a sikeres újonnan csatlakozottakkal került egy táborba. Portugália pedig már 2002-ben is inkább a szlovén–cseh páros szintjén állt és csak ritkán került Spanyolországgal egy blokkba. Olaszország és Görögország pedig nemcsak a nyugati fejlettekkel nem volt egy közösségbe sorolható már 2002-ben sem, hanem Spanyolországgal vagy Portugáliával sem lehetett őket egy lapon (vagy egy csoportban) említeni. A válság csak még jobban kiélezte a periférián belüli jelentős eltéréseket, illetve az olasz–görög páros visszavonhatatlannak tetsző leszakadását Nyugat-Európától. Görögország ráadásul már 2002-ben is csak az újonnan csatlakozott országok „törekvők” csoportjába fért be a kormányzás általunk vizsgált dimenziói alapján. Egy évtizeddel később pedig esélye sincs arra, hogy a 2004-ben EU-taggá vált országok bármelyikével is egy csoportba kerüljön. Görögország mára a Balkán országainak egyike.

A sikeres, újonnan csatlakozott államok között Csehország stabilan őrzi pozícióit abban a táborban, ahol Szlovénia vagy éppen Portugália található és ahová egykor Magyarország is tartozott. Lengyelország vagy Szlovákia mostanra egyértelművé tette pozícióját a „konvergáló magországok” tömbjében. Holott alig tíz esztendővel korábban Szlovákia Lettországgal és Litvániával együtt az általunk „törekvőknek” elnevezett csoportba volt sorolható. A „törekvők” elnevezés arra utal, hogy az ebben a csoportban található országok célja továbbra is az EU magjához való felzárkózás (de legalábbis nem szeretnének visszavonhatatlanul lemaradni a KKE-régió magországaitól). A klaszterelemzés egyik

meglepő eredménye lehet ugyanakkor, hogy Csehország egyetlen esetben sem sorolódik Észtországgal, a másik legjobban teljesítővel egy csoportba. Ehelyett azt látni, hogy a válság hatására egyfelől megerősödött a cseh–lengyel–szlovák hármas (amelyhez a klaszterelemzés szerint Litvánia is csatlakozott negyedikként), másfelől Észtország inkább Írországgal, mintsem más KKE-i államokkal rokonítható.¹¹

Magyarország korábban egyértelműen Csehországgal volt rokonítható a kormányzás tekintetében. Mostanra megváltozott a leosztás, ám nem lehetséges egyértelműen besorolni az országot a konvergáló mag, illetve a konvergáló törekvők csoportjába, bár utóbbihoz talán közelebb áll. Magyarország tehát, amely korábban sokáig a visegrádi országcsoport éllovasának számított, 2010-re a visegrádi négyek sereghajtója lett. Magyarország számára a kérdés ezért az, hogy képes-e elejét venni a további pozícióromlásnak, hiszen a klaszterelemzés egyik tanulása az, hogy Magyarország – Lettországgal együtt – miközben leszakad a KKE-magországoztól, egyre inkább közel kerül a Nyugat-Balkán országaihoz.¹²

A Balkánon is átrendeződés figyelhető meg, sőt maga a Balkán, mint egyfajta minőségi kategória is más jelentést vehet fel a jövőben. 2002-ben viszonylag egyértelmű volt a kép: a Balkán két nagy egységre tagolódott: a „Nyugat-Balkánon” Horvátország, Románia és Bulgária, míg a „Kelet-Balkánon” Albánia, illetve Törökország – hozzájuk csatlakozott valamelyest lemaradva Ukrajna. 2011-re ugyan e két csoport megmaradt, de kettejük kapcsolata megszakadt. Ehelyett a Nyugat-Balkán egy olyan országhalmazzal vált rokoníthatóvá, amelyben helyenként Olaszország is felbukkan, Görögország pedig gyakorlatilag stabil helyet foglal el benne. Sőt, Görögországgal még az is megeshet, hogy Albániával válik rokoníthatóvá.

KORMÁNYZÁS ÉS AZ EURÓRA VALÓ ÁTÁLLÁS

A tagállami szintű kormányzás a globális gazdasági és pénzügyi válság kapcsán azáltal értékelődik fel igazán, ha feltételezhető: a gazdasági kormányzás európai szintű sikeres átalakítására csak akkor lehet esély, ha a nemzeti szintű kormányzási rendszerekben is érvényesül egyfajta összhang. A konvergencia megléte ugyanis azt jelzi, hogy a törvényi és szabályozási rendelkezéseken túl (korábbi szóhasználatnál ez volna a kormányzás inputoldala) léteznek olyan közösen osztott normák, szokások, viselkedési formák, azaz létezik olyasfajta közös nevező, amelyre építve sikerre vihető az EU gazdasági pillérének intézményi reformja.

Tanulmányunk azonban azt mutatja, hogy automatikus, minden tagra kiterjedő és általánosan érvényesülő konvergenciahatás nem érvényesül az EU-ban. Az EU, illetve a szorosabb együttműködést feltételező eurózóna néhány tagállamában ugyanis jelentős leszakadást tapasztalni a kormányzás területén, míg másokban ezzel szemben egy világos felzárkózási folyamat bontakozik ki. A divergencia és a konvergencia tehát egyszerre vannak jelen az Európai Unióban. Ez a törésvonal ráadásul mind az eurózónán belül, mind pedig azon kívül érvényesül. Nem reális ezért az a mind szélesebb körben teret nyerő álláspont, amely az EU-t azon az alapon tekintené többsebességűnek, hogy kik tagjai és kik nem az eurózónának. Ilyen alapon kijelölni az integráció fokozatait egyértelműen hiba volna.

Egyértelművé vált, hogy a maastrichti konvergenciakritériumok által a belépést közvetlenül megelőző időszakban kikényszerített nominális makrogazdasági megfelelés nem pótolhatja azt a hosszás felkészülési folyamatot, amely a formális és informális intézmények szintjén biztosít(hat)ja a felzár-

kózást (Boltho és Carlin, 2012). A gyakorlat azt mutatja, hogy az optimális valutaövezetek endogén elméletének megállapítása, miszerint maga a közös fizetőeszközzé való áttérés indukálja (majd) a részt vevő tagállamok konvergenciáját,¹³ nem, vagy csak részben igazolható. Az endogén OCA-elméletek által hirdett „spontán” konvergencia hiányában az is bebizonyosodott, hogy az euró nem jelent védőernyőt minden helyzetben. Az, hogy egy ország eurót használ, nem jelenti, hogy ne válhatna sebezhetővé – és nem elsősorban a nemzetközi pénz- és tőkepiacok által, hanem saját, belső, kifejezetten a rövidlátó politika által motivált akcióitól.

Megkockáztatható, hogy az endogén elméletekkel ellentétben az euró bevezetése nem-hogy támogatta volna a periféria országainak felzárkózását a magországokhoz, hanem kifejezetten gyengítette azt. Némileg szélsőséges értelmezésben ez azt jelentheti, hogy a GMU-hoz történő csatlakozás felmentést adott ezen országokban a további fegyelmezett, minőségi és hiteles kormányzás gyakorlása alól. Ilyen értelemben a kilencvenes évek erőltetett felzárkózási periódusa inkább volt kivétel a periférián, mintsem a „békeidők” jellemzője (Benczes, 2012). Ám ez a súlyos ítélet is inkább helytálló Olaszország és Görögország vonatkozásában, mint például Spanyolországban.

A tagállamoknak nem érdeke a visszalépés a saját pénz felé, de különösen nem érdeke a korábbi felelőtlen gazdaságpolitika fenntartása. A racionális döntés az volna, ha az országok fokozatosan elmozdulnának nemzeti politikáik bizonyos részének uniós szintre történő emelése irányába. Ezt egyebek mellett az is alátámasztja, hogy a választók a válsággal leginkább sújtott országokban is támogatják a közös pénz megtartását. A szupranacionális szinten születő és a szakmaiság szempontjait is figyelembe vevő döntések gyakorlatilag a gyengébb nemzeti intézményeket pótolhatnák az erősebb közösségek felváltásával.¹⁴

Természetesen az eurózóna, illetve az EU gazdasági kormányzásának jövője szempontjából az egyik legfontosabb kérdés most az, hogy mi lesz Görögország, illetve még inkább a két nagy, Olaszország és Spanyolország sorsa. Tanulmányunk szemüvegén át nézve, egyáltalán nem eretnek gondolat felvetni Görögország kilépését (vagy kiléptetését). Ez az opció mind szakmai körökben (lásd Feldstein, 2010), mind pedig a politikai életben (lásd elsőként Schäuble, 2010) teret nyert. Támaszkodva elemzésünk eredményeire és látva a közelmúlt folyamatait, Görögországnál a kérdés immár az, hogy egyáltalán az Európai Unióban helye lesz-e az országnak?

Elemzésünk azt is megmutatta, hogy Spanyolország nem említhető egy napon Görögországgal. A spanyol kormányzás minősége ugyan sokat romlott, de még mindig belátható távolságban marad a magországokétól – és nem rosszabb, mint Csehországé vagy az eurót szintén használó Észtországé. Spanyolországnál a kérdés ezért az, hogy mekkora árat hajlandó fizetni egyfelől az unió, másfelől a spanyol társadalom azért, hogy az ország elkerülje a teljes gazdasági és politikai leépülést. Az Európai Stabilitási Mechanizmus átalakítása oly módon, hogy a mentőalapból a pénzügyi közvetítőrendszer problémás szereplői is tőkéhez juthatnak, egyértelmű jelzés arra, hogy az EU kész megmenteni Spanyolországot. Koránt sem ilyen egyértelmű a helyzet Olaszországnál. Elemzésünk azt mutatja, hogy az eurózónába nem igazán fér már bele Olaszország, de mindazonáltal túl nagy ahhoz, hogy elbukjon. A kérdés ezért újfent az, hogy létezik-e elegendő politikai akarat Olaszország megmentésére – mind a belső, mind pedig a külső szereplők részéről.

Az új tagállamok is számos tanulság-

gal szolgálnak. Észtország (amely közelíti a magországokat és alig marad el Franciaországtól) és Szlovákia (a visegrádi négyek csoportjának mostanra stabil tagja) az eurózóna friss tagállamai. Mindketten javítottak korábbi kormányzási teljesítményükön és a gazdasági fejlettségben is jelentősen közelítették a magországokat. Szlovákiánál – amely 2007-ben vált a közös pénzt használó országok tagjává – indokolt lehet a javulást részben magához az átvételhez (pontosabban az áttéréssel együttjáró felkészüléshez) kötni. Észtország viszont, amely csak 2011-ben nyert bebecsátást, nem magának az eurónak vagy akár az euróra való átállásnak köszönheti a javulást. Az északi államban már a kilencvenes évektől tudatos makrogazdasági tervezés folyt, amely valószínűleg euró nélkül (illetve az euróra való átállás reménye nélkül) is sikert hozott volna. De euró nélkül (pontosabban az euró bevezetésének megcélzása nélkül) is tudtak sikeres és hiteles gazdaságpolitikát vinni térségünk más országai. Erre kínál meggyőző példát elsősorban Csehország, de említhető Lengyelország is.¹⁵

Tanulmányunk alapján nem fogalmazható meg egyértelmű válasz arra a kérdésre sem, hogy érdemes-e bevezetni az eurót vagy sem. Véleményünk szerint ez az adott ország sajátos körülményeinek figyelembevételével lehetséges csak. Arra természetesen vannak kísérletek, hogy elhatárolhatóvá váljanak az euróérett és arra nem érett országok (ilyenek tekinthető például a maastrichti kritériumrendszer vagy a mundelli tényezőáramlás rugalmassága is, vagy akár az általunk itt bemutatott kormányzási minőség mérése is), de sikeres, minden körülmények között helytálló kritériumrendszer jelenleg nem áll rendelkezésünkre.

FÜGGELÉK

KORRELÁCIÓS MÁTRIX (2010–2011)

	Kormányzati hatékonyság		Jogbiztonság		Korrupció visszaszorítása		Politikai részvétel és elszámoltathatóság		Politikai stabilitás és erőszakmentesség		Közszektor korrupciós indexe		Gazdasági szabadság		Politikai szabadság-jogok		WEF versenyképesség		Egy főre jutó GDP		
	2010	2010	2010	2010	2010	2010	2010	2010	2010	2010	2011	2011	2011	2011	2011	2011	2011	2011	2011	2011	
Kormányzati hatékonyság, 2010	1,000	0,931	0,971	0,959	0,925	0,708	0,945	0,747	0,885												
Szabályozási minőség, 2010	0,931	1,000	0,947	0,906	0,919	0,693	0,883	0,863	0,826												
Jogbiztonság, 2010	0,971	0,947	1,000	0,960	0,949	0,684	0,943	0,757	0,908												
Korrupció visszaszorítása, 2010	0,959	0,906	0,960	1,000	0,902	0,665	0,993	0,759	0,897												
Politikai részvétel és elszámoltathatóság, 2010	0,925	0,919	0,949	0,902	1,000	0,790	0,878	0,710	0,889												
Politikai stabilitás és erőszakmentesség, 2010	0,708	0,693	0,684	0,665	0,790	1,000	0,644	0,557	0,637												
Közszektor korrupciós indexe, 2011	0,945	0,883	0,943	0,993	0,878	0,644	1,000	0,736	0,883												
Gazdasági szabadság, 2011	0,747	0,863	0,757	0,759	0,710	0,557	0,736	1,000	0,609												
Politikai szabadságjogok, 2011	0,787	0,830	0,796	0,715	0,859	0,699	0,677	0,690	0,718												
WEF versenyképesség, 2011	0,891	0,849	0,876	0,929	0,819	0,600	0,944	0,718	1,000												
Egy főre jutó GDP, 2011	0,885	0,826	0,908	0,897	0,889	0,637	0,883	0,609	0,848												

Megjegyzés: minden esetben 1 százalékos szinten szignifikáns a korreláció (1 oldali próba). Nincs érdemi különbség a 2002-es, illetve a 2010. és 2011. évi adatok alapján végzett korrelációs mátrixokban, ezért csak utóbbi adatait tüntettük fel. A táblázat utolsó oszlopában egyfajta kontrollváltozóként a gazdasági fejlettség nagyságát megragadó, általános körben elfogadott értéket, a bruttó hazai összterméket használtuk, annak vásárlóerő-paritáson, konstans piaci árakkal számolt változatát. Látható, hogy a gazdasági fejlettség mutatója is szoros kapcsolatban áll a kormányzás dimenzióival.

Forrás: a World Bank (2011), TI (2012), Freedom House (2012) és WEF (2012) alapján saját számítások.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány nem tér ki a globális kormányzás vagy a vállalati kormányzás kérdéseire, kizárólag a nemzeti szinten megvalósuló kormányzást tekinti tárgyának.
- ² z Európai Unió 24 tagállama (Luxemburg, Málta és Ciprus kimaradtak) mellett tagjelölti státuszban lévők (Horvátország és Törökország), valamint egyéb államok (önként távol maradtak, mint Norvégia és Svájc, illetve távol tartottak, mint Albánia és Ukrajna) kerültek a mintába.
- ³ A módszertanról részletesen lásd Kaufmann et al. (2010)
- ⁴ A módszertan jellemző kritikáinak összefoglalását kínálja Kurtz és Shrank (2007). Cáfolatukat Kaufmann et al. (2007), illetve Kaufmann és Kraay (2008) adta meg.
- ⁵ Az adatbázisok részletes és kritikai bemutatásától itt eltekintünk. A hazai irodalomban kiváló ismerttetést nyújt Muraközy (2009). A gazdasági és politikai szabadság mérhetőségéről (is) ír Kapás és Czeglédi (2011). Az adatbázisokat publikáló intézetek honlapjai is hasznos információkat nyújtanak.
- ⁶ A vizsgálat tehát meghatározóan a 2001–2002, illetve 2010 közötti időszakra vonatkozik, a tanulmányban megfogalmazott következtetések is ennek figyelembevételével lehetnek helytállóak.
- ⁷ A kormányzati működés hatékonysága és a szabályozás közötti korreláció értéke +0,93, míg a kormányzati munka hatékonysága és a korrupció visszaszorítása ennél is erősebb +0,96-os korrelációt mutat. A változók közötti kapcsolat szorosságáról a Függelék közöl adatokat.
- ⁸ A főkomponens-elemzés a regressziós vizsgálatokhoz hasonlóan trendet (egyenes) illet az adatokra. Különbség azonban, hogy amíg a regresszió arról tájékoztat, hogy adott magyarázó változó értékének változása mekkora változást idéz elő a függő változóban, addig a főkomponens-elemzés azt mutatja meg, hogy az adott főkomponens mentén történő elmozdulás mekkora változást idéz elő az eredeti változóban. Mivel egy-egy főkomponenshez többnyire egynél több (vagy mint esetünkben akár az összes) változó jól köthető, így a módszer alkalmas a dimenziók számának csökkentésére – ezért is használatos széles körben.
- ⁹ Szlovákia sikeres felzárkózásáról lásd Gyórfy (2009) és Sigér (2009)
- ¹⁰ Sajátos Norvégia helyzete, amely módszertől és időszaktól függően hol az északiak táborába (inkább a 2002-es adatfelvétel alapján), hol pedig az osztrák–belga–német hármastól (a legújabb adatok alapján) sorolódik. Norvégia kormányzása tehát igen közel áll az EU-magországoz, ezért akár indokolt is lehetne EU-csatlakozása.
- ¹¹ Érdeemes megjegyezni, hogy a kormányzás minősége tekintetében tanulmányunk szerint tehát mostanra nem létezik egy egységes KKE-tömb vagy klaszter, amely egyértelműen elkülöníthető volna más, például nyugat-európai modellektől. Farkas (2011) ugyanakkor a kapitalizmus variációi (*varieties of capitalism*) iskola módszertana alapján azt találta, hogy KKE országai besorolhatók egy önálló (ötödik) klaszterbe a jól ismert nyugati angolszász, kontinentális, északi és mediterrán tömbök mellett.
- ¹² Bizonyos módszerek alapján (lásd különösen a talán legegységesebb eredményeket produkáló Ward-módszert) a „törekvők” csoportja megszűnik önálló tömbnek lenni, és a csoport elemei (Lettország, Magyarország és Olaszország) a Nyugat-Balkánhoz sorolódnak.

¹³ Lásd Frankel és Rose (1998)

¹⁴ Sőt, ez a folyamat akár a nemzeti intézmények erősödését is eredményezheti, ami az endogén OCA-elméletek jogosultságát is erősíthetné. Ennek érdekében azonban mindenképpen szükség van a reformok és az uniós intézmények egy kritikus

tömegére, amelyek leírása azonban nem feladata ennek a tanulmánynak.

¹⁵ A régió és különösen Magyarország euróátvételi esélyeiről, illetve tanulságairól lásd Neményi és Oblath (2012)

IRODALOM

BENCZES I. (2012): Kormányzás és kormányozhatóság. *Közgazdasági Szemle*. 59(6), 690–694. oldal

BOLTHO, A. – CARLIN, W. (2012): *The problems of European monetary union – asymmetric shocks or asymmetric behaviour?* 31. March, VoxEU

GYÓRFFY, D. (2009): Structural change without trust: Reform cycles in Hungary and Slovakia. *Acta Oeconomica* 59(2), pp. 147–177

FARKAS, B. (2011) The Central and Eastern European model of capitalism. *Post Communist Economies*. 23(1), pp. 15–34

FELDSTEIN, M. (2010): Let Greece take a eurozone holiday. *Financial Times*. 16 February

FELDSTEIN, M. (1997): The political economy of the European Economic and Monetary Union: Political sources of an economic liability. *Journal of Economic Perspectives*. 11(4), pp. 3–22

FRENKEL, J. A. – ROSE, A. K. (1998) The endogeneity of the optimum currency area criteria. *The Economic Journal*. 108(449), pp. 1009–1025

KAPÁS J. – CZEGLÉDI P. (2011) Gazdasági szabadság, politikai szabadság és a társadalmi rendek. *Közgazdasági Szemle*. 58(6), 485–510. oldal

KAUFMANN, D. – KRAAY, A. – MASTRUZZI, M. (2010): The Worldwide Governance Indicators:

Methodology and analytical issues. *World Bank Policy Research*. WP No. 5430.

KAUFMANN, D. – KRAAY, A. – MASTRUZZI, M. (2009): Governance matters VIII: Aggregate and individual governance indicators 1996–2008. *World Bank Policy Research*. WP No. 4978.

KAUFMANN, D. – KRAAY, A. (2008): Governance indicators: Where are we, where should we be going? *The World Bank Research Observer*. 23(1), pp. 1–30

KAUFMANN, D. – KRAAY, A. – MASTRUZZI, M. (2007): The Worldwide Governance Indicators project: Answering the critics. *World Bank Policy Research*. WP 4149.

KAUFMANN, D. – KRAAY, A. – MASTRUZZI, M. (2004) Governance matters III: Governance indicators for 1996, 1998, 2000 and 2002. *The World Bank Economic Review*. 18(2), pp. 253–287

KOZENKOW J. (2012): Rendszerváltás, intézmények és növekedés. PhD-értékezés

KURTZ, M. – SHRANK, A. (2007): Growth and governance: Models, measures, and mechanisms. *Journal of Politics*. 69(2), pp. 538–554

MURAKÖZY L. (2009): Állam és gazdasági szabadság. Megjelent: Muraközy L. (szerk.) A jelen a jövő múltja. Akadémiai Kiadó Budapest, 99–161. oldal

- NEMÉNYI J. – OBLATH G. (2012): Az euró magyarországi bevezetésének újragondolása. *Közgazdasági Szemle*. 59(6), 569–685. oldal
- RÁCZ M. (2012): Az euróövezeti csatlakozástól ne várjunk reálgazdasági felzárkózást! *Közgazdasági Szemle*. 59(6): 726–729. oldal
- SCHÄUBLE, W. (2010): Why Europe's monetary union faces its biggest crisis? *Financial Times*. 11 March
- SIGÉR, F. (2009): Divergent dynamics of transformation. Debreceni Egyetem Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kar
- TÖRÖK Á. (2012) Tankolás a levegőben! Megjegyzések a magyar euróbevezetési stratégia feltételeiről és korlátairól. *Közgazdasági Szemle*. 59(7–8), 911–916. oldal
- ECOSOC (2006): Definition of basic concepts and terminologies in governance and public administration. Committee of Experts on Public Administration, New York: UN
- EUROPEAN COMMISSION (2001): White paper on European governance. 25 July, Brussels
- FREEDOM HOUSE (2012) Freedom in the world. <http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-world>
- HERITAGE FOUNDATION (2012) 2011 index of economic freedom. <http://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year>
- TI (2012) Corruption perception index 2011. Transparency International <http://www.transparency.org/cpi2011/results>
- UNDP (2007): Governance indicators: A user's guide. Genf, UNDP
- UNDP (1997): Governance for sustainable human development. UNDP policy document
- WEF (2012) Global competitiveness report. World Economic Forum. <http://www.weforum.org/gcr>
- WORLD BANK (1992): Governance and development. Washington D.C.
- WORLD BANK (2002): World development report: Building institutions for markets. Washington D.C.
- WORLD BANK (2007): World development indicators. Washington D.C.
- WORLD BANK (2011) World Governance Indicators 2010. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>